

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՆՑԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԷԶԵՐԻՑ

«Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 2001 թ. №1-ում տպագրված «Ն. Աղոնցի «Հայոց քննական պատմության» ստեղծագործական ճակատագիրը (ծննդյան 130-ամյակի առթիվ)» հոդվածից (էջ 63–78) ակնհերև է դառնում, որ կյանքի վերջին տարիներին ակա-նավոր պատմաբանը ձեռնամուխ էր եղել ֆրանսերեն բաղմահատոր մի աշխատության ստեղծմանը, որն ամփոփելու էր Հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը՝ Հնագույն ժամանակներից մինչև իր օրերը: Սակայն Ն. Աղոնցը Հասցրեց գրել բաղմահատորյակի միայն առաջին՝ Հայաստանի Հնագույն շրջանի պատմությանը վերաբերող Հատորը, որն ավարտվում է Ուրարտուին նվիրված գլխով և Հայերի ծագման հիմնահարցին աղերսվող կիսավարտ մի ուսումնասիրությանը:

Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում գտնվող Աղոնցի արխիվի նյութերից պարզվում է, որ սեագիր վիճակում այստեղ առկա են նաև «Հայոց քննական պատմության» 2-րդ և 3-րդ Հատորների վերաբերյալ բաղմամբիվ նյութեր՝ գլուխներ, ամբողջական բաժիններ: Նյութերը հիմնականում անմշակ վիճակում են, դրանք վերջնական անհրաժեշտ շտման ու ճշգրտման կարիք ունեն, այսինքն՝ գտնվում են նախնական, սեագիր տարբե-րակում: Սակայն նյութերից մի քանիսը թողնում են ավելի մշակված տպավորություն և ու-րոշ խմբագրական միջամտությունից հետո կարելի է դրանք տպագրել և ներկայացնել դի-տական ու ընթերցող հասարակայնությանը:

Աղոնցյան յուրաքանչյուր անտիպ գործ անսքող հետաքրքրություն է ներկայաց-նում և, բնականաբար, ծանոթությունն այգալիսի նյութերի հետ առավել ամբողջական պատկերացում կտա Աղոնց պատմաբանի ոչ միայն ստեղծագործական լաբորատորիայի ու աշխատանքի, այլև նրա գիտական հետաքրքրությունների ու այն մեծ պատասխանատ-վություն մասին, որով նա մոտենում էր իր առջև դրված խնդիրներին: «Հայոց քննական պատմությունը», որ եղավ ականավոր պատմաբանի ստեղծագործական ժառանգության վերջին էջը և նրա գիտական երկարամյա գործունեության ամփոփումը, անշուշտ, արժանի է ավելի հետևողական ու լուրջ ուսումնասիրության: Լիահույս ենք, որ սույն հրապարա-կումը կնպաստի Ն. Աղոնցի գիտական ժառանգության համակողմանի ուսումնասիրությանը:

Ստորև ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում երկու փոքրիկ բնագրեր՝ նյութերի այն հսկայական քանակությունից, որ առկա են նշված արխիվում: Նյութերի ընտրությունը պայմանավորված է ոչ միայն դրանց խիստ հետաքրքրությամբ, այլև նրա-նով, որ դրանք առավել մշակված տարբերակի տպավորություն են թողնում: Միհրդատ Եվ-պատորին և Տիգրան Մեծին նվիրված աղոնցյան այս դրվագները դրվել են XX դարի 30-ա-կան թվականների վերջերին — 40-ական թվականների սկզբներին, 1941 թ. աշնանից ոչ ուշ:

Մինչ այդ, համաշխարհային պատմագրության մեջ առանձին փորձեր կատարվել էին Տիգրան Մեծի գործունեությունը վեր հանելու ուղղությամբ, փորձեր, որոնց Ն. Աղոն-ցը քաջատեղյակ էր և դրանք շատագործեց իր ուսումնասիրություններում: Նկատի ունենք թ. Մոմզենի (1856), թ. Ռեյնակի (1890), Կ. Էքհարդի (1909–1910), Ֆ. Գեյերի (1936) և այ-լոց ուսումնասիրությունները, որոնք սակայն Տիգրանին գնահատելիս աչառու էին և միա-

կողմանի: Փաստորեն Ն. Ադոնցը առաջին պատմաբաններից էր, որ հրապարակի վրա գտնվող սկզբնաղբյուրների քննական վերլուծության միջոցով փորձեց վեր հանել հին աշխարհի քաղաքական, ռազմական ու պետական այդ ինքնատիպ գործչի իրական նկարագիրը: Բնականաբար, Ն. Ադոնցը ծանոթ չէր Հրանտ Ք. Արմենի և Հ. Մանանգյանի մենագրություններին, որոնք լուրջ ներդրումներ են հիմնադրել ուսումնասիրության բնագավառում և իրերի տարօրինակ զուգադիպություններ լույս տեսան նույն՝ 1940 թվականին¹: Այնուհետև, երկար տարիներ, Տիգրան Մեծի գործունեության լուսաբանումը զարգայալ մոռացության մատնվեց: Եվ միայն 60-ական թվականների կեսերից սկսած հայ պատմաբանները կարողացան վեր հանել Տիգրան Մեծի քիչ թե շատ իրական նկարագիրը: Այդ տարիների ընթացքում լույս տեսան հայ ժողովրդի պատմության բուհական և ակադեմիական հատորների համապատասխան բաժինները², մի շարք ուշագրավ ուսումնասիրություններ, որոնցից կառանձնացնեմք Գ. Խ. Սարգսյանի³, Ս. Մ. Կրկյաշարյանի⁴, Ժ. Գ. Էլչիբեկյանի⁵ և Բ. Լ. Մանասերյանի⁶ աշխատությունները: Հետաքրքիր է, որ Տիգրան Մեծին նվիրված ազոնցյան նորահայտ բնութագրումները ոչ միայն թարմ են ու ինքնատիպ, ոչ միայն հարստացնում են արդեն շատ կողմերով հայտնի պատմական գործչի կերպարը, այլև համահունչ են ժամանակակից հայ պատմաբանների կողմից արժանապատիվ բազում հարցադրումներին:

Հրապարակվող բնագրերը, որ, ինչպես ասվեց, պահվում են Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում (պրոֆ. Ն. Ադոնցի ֆոնդ, պահարան I, գրքոց Բ, թղթածրար 2, № 12 և 14), գրված են 18 մեծադիր էջերի վրա (22×30): Առանձին հատվածներ համարյա անընթեռնելի են, որոշ էջեր ընդմիջարկված են ժամանակագրական բազմաթիվ հաշվարկներով և միայն հեղինակին հասկանալի առանձին արտահայտություններով: Նիկողայոս Ադոնցի ծանոթագրությունները տալիս ենք աստղանիշով՝ տողատակում, մեր ծանոթագրությունները, որ համարակալված են, բերվում են հրապարակման վերջում:

Մեր խորագրա շնորհակալությունն ենք հայտնում Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի աշխատակցուհի Ա. Շահումյանին՝ ֆրանսերեն բնագրերի հայերեն թարգմանության համար:

ՊԵՏՐՈՍ ԼՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

1 H. K. Arme n. Tigranes the Great. A biography. Detroit, 1940: Տե՛ս նաև նույնի հայերեն թարգմանությունը՝ Բեյրութ, 1947, Կահիրե, 1957: Հ. Մանանգյան. Տիգրան Բ և Հոռմը. Երևան, 1940: Տե՛ս նաև նույնի վերահրատարակությունները՝ Երևան, 1972, 1977, ինչպես նաև ռուսերեն՝ Երևան, 1943 և Ֆրանսերեն՝ Լիսաբոն, 1963 թարգմանությունները:

2 Հայ ժողովրդի պատմություն. հ. 1, Երևան, 1963, 1975 (բուհական դասագիրք, բաժնի հեղինակ՝ Հ. Գ. Ժամկոչյան), Հայ ժողովրդի պատմություն. հ. 1, Երևան, 1971 (բաժնի հեղինակ՝ Գ. Խ. Սարգսյան):

3 Г. X. Саркисян. Тигранакерт. М., 1960.

4 Ս. Մ. Կրկյաշարյան. Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ. Երևան, 1970:

5 Ժ. Գ. Էլչիբեկյան. Հայաստանը և Սելևկյանները. Երևան, 1979:

6 Բ. Լ. Մանասերյան. Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ (մ.թ.ա. 94–64 թթ.). Երևան, 1987:

Ն. ԱԴՈՆՑ

ա. ՄԻՀՐԴԱՏ ԵՎՊԱՏՈՐ

Այն բանից հետո, երբ 133 թվականին Պերգամոնի արքան¹ իր թագավորությունը կտակեց հռոմեական ժողովրդին, ոմն Արիստոնիկոս² բռնազավթեց այդ երկիրը: Հարևան երկու երկրների արքաները՝ Պոնտոսի Միհրդատ էվերգետեսը (169–121)³ և Կապպադովկիայի Արիարաթես Փիլոպատորը՝ օգնության եկան հռոմեացիներին՝ պայքարելու Արիստոնիկոսի դեմ: Տեղի ունեցած պատերազմի ընթացքում, մոտավորապես 130 թվականին, Կապպադովկիայի արքան զոհվեց: Որպես պարգև Պոնտոսի թագավորն ստացավ Վերին Փոյուզիան, իսկ Կապպադովկիայի սպանված թագավորի ժառանգները՝ Լիկանիան և Կիլիկիան: Ըստ Ապպիանոսի, այդ դեպքերից քիչ անց, Պոնտոսի թագավորը ներխուժեց Կապպադովկիա: Օգտվելով խառնակ իրավիճակից՝ զոհված թագավորի այրին սպանում է իր բոլոր որդիներին, բացառությամբ մեկի, և իր դուստր Լաոդիկեն Արիարաթես Փիլոպատորի որդի Արիարաթես Եպիփանեսի⁴ հետ ամուսնացնելուց հետո, հեռանում է:

Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ էվերգետեսը նույնպես սպանվում է և իշխանությունն անցնում է նրա այրուն և երկու որդիներին՝ Միհրդատ Եվպատորին⁵ և Միհրդատ Բրեստոսին: Յոթ տարի տևող խնամակալությունից հետո այրի թագուհին ևս սպանվում է: Ըստ Վալերիոս Մաքսիմոսի, Միհրդատ Եվպատորն էր սպանել իր հորը: Այժմ նա ազատվում է նաև իր մորից: Նրան է վերադրվում նաև իր փեսայի և քրոջ սպանությունը Կապպադովկիայում⁶:

Հուստինոսը պնդում է, որ նա Գորդիոսի⁷ միջոցով էր սպանել իր փեսա Արիարաթես Եպիփանեսին (դրախմաները նրան տասնհինգ տարվա թագավորություն են տալիս): Միհրդատ Եվպատորը դաշնակցել էր Բյուլթանիայի թագավոր Նիկոմեդեսի⁸ հետ՝ Պափլագոնիա ներխուժելու համար, որը վաղօրոք նրանք բաժանել էին միմյանց միջև: Մոտ 104 թվականին Միհրդատը ներխուժում է Սինոպե: Հռոմը պահանջում է, որ այդ երկրներին վերադարձվի նախկին կարգավիճակը: 103 թվականին Միհրդատ Եվպատորի կողմից Հռոմ ուղարկված դեսպաններին հաջողվում է հարցը լուծել հոգուտ Պոնտոսի:

Այժմ Միհրդատն իր ուշադրությունը բեռնում է դեպի Կապպադովկիա և ցանկանում տապալել նաև իր կողմից սպանված Արիարաթեսի որդուն⁹: Նիկոմեդեսը, որը նախապես տեղեկացել էր այդ ծրագրի մասին, հանկարծակի ներխուժում է Կապպադովկիա: Այրի թագուհին¹⁰ դիմում է իր եղբոր՝ Միհրդատի օգնությանը: Եվպատորը դուրս է քշում բյուլթանացուն և գահին բազմեցնում իր զարմիկ Արիարաթես Փիլոմետորին,

* Appiani. Mithr., 10.

** Valeri Maximi Factorum, 9, 11.

*** Բանակին հասցեագրած իր ուղերձում, Միհրդատ Եվպատորը խոստովանում է, որ ինքը Կապպադովկիան նվաճել է սպանելով այդ երկրի թագավորին (J u s t., XXXVIII, 7):

**** J u s t., XXXVIII, 1.

թեև նրա մայրն արդեն հաշտվել էր Նիկոմեդեսի հետ և անգամ ամուսնացել վերջինիս հետ:

Միհրդատը նախատեսել էր, որ Գորդիոսը պետք է առաջնակարգ դեր կատարեր Արիարաթեսի արքունիքում՝ դառնալով նրա ավագ նախարարը: Սակայն Արիարաթեսը վրդովվում է, տեսնելով թե ինչպես է իր հորը սպանողը հաստատվում արքունիքում: Միհրդատը որոշում է իր ծրագիրն իրականացնել զենքով: Արիարաթեսը վճռում է զենքին պատասխանել զենքով և ստիպում Միհրդատին հրաժարվել բռնությունից:

Միհրդատը խաբեություն՝ ծուղակն է գցում Արիարաթեսին: Նա տեսակցություն է հրավիրում իր զարմիկին և նենգաբար դաշունահարում դժբախտ թագավորին: Միհրդատն իր ութամյա որդուն անմիջապես կարգում է Կապադոկիայի թագավոր, որը ստանում է Արիարաթես Փիլոպատոր¹¹ անունը (100թ): Սակայն Կապադոկիացիները ապստամբում են Միհրդատի տիրապետության դեմ¹² և թագավոր հռչակում իրենց սպանված արքայի եղբորը¹³: Միհրդատը պատերազմում է նրա դեմ և դուրս քշում Կապադոկիայից: Քիչ անց սա ևս սպանվում է: Նիկոմեդեսը և նրա կին Լաոդիկեն՝ Կապադոկիայի նախկին թագուհին, Կապադոկիայի գահը խնդրում են Լաոդիկեի կարծեցյալ երրորդ որդու համար, որին նա իբր թե ունեցել էր Արիարաթեսից¹⁴: Իր հերթին Միհրդատն էլ, Գորդիոսի միջոցով, առանց դույզն իսկ անհարմար զգալու, փորձում է համոզել Սենատին, թե Կապադոկիայում գահ բարձրացված մանուկը Արիստոնիկոսի դեմ պատերազմում զոհված Արիարաթես Փիլոպատորի որդին է¹⁵:

Սենատը հրամայում է չափազանց գործույա այս թագավորներին անմիջապես թողնել գրավված տարածքները: Նիկոմեդեսը պետք է ազատեր Պափլագոնիան, իսկ Միհրդատը՝ Կապադոկիան: Երկու երկրներն էլ Հռոմի կողմից հռչակվում են անկախ պետություններ: Կապադոկիացիները թագավոր են խնդրում և Սենատը նշանակում է թագավոր - Արիոբարզանեսին (95 թ. առաջ)¹⁶:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Արիոբարզանես՝ 34 տարի - մինչև 62 թ.: Հետևաբար նա թագավորել է 95 թվականից:

Միհրդատ Եվպատորի որդին - ըստ դրախմաների թագավորել է 5-6 տարի: Այսինքն՝ 101-100-95 թվականները¹⁷:

Սակայն սկզբնապես Կապադոկիան հռչակվել էր հանրապետություն - 96 թվական:

Փլոմետոր (նրա զարմիկը) - ըստ դրախմաների թագավորել է 12 տարի: Այսինքն՝ 114-102 թվականներին:

Եպիփանես (նրա փեսան) - թագավորել է 15 տարի: Այսինքն՝ 129-114 թվականներին:

* J u s t. XXX, 1 (Auxilianfibis fonefimis regibus՝ «Զսպվելով հարևան արքաների կողմից»):

Միհրդատը բանակցություններ է սկսում Տիգրանի հետ՝ Արիոբարդանեսի դեմ պատերազմելու համար։ Այդ առաքելությունը հանձնարարված էր Գորդիոսին։ Որպեսզի Տիգրանն իրեն չկասկածի երկդիմություն մեջ, Միհրդատը նրան կնուծյալ է տալիս իր դուստր Կլեոպատրային։ Այնուհետև Տիգրանը ներխուժում է Կապադոկիա։ Արիոբարդանեսը փախչում է Հոմո իր հետ տանելով գանձերը։ Պոմպեոս Տրոգոսը կարծում է, թե Միհրդատը, Տիգրանի օգնությամբ, դարձյալ տիրանում է Կապադոկիային։ Արդի պատմաբանները մեխանիկորեն կրկնում են այս տեսակետը, առանց փորձելու պարզաբանել Տիգրանի գործողությունների իրական շարժառիթները։ Արիարաթես Փիլոմնտորը, այսինքն՝ Միհրդատի դարմիկը իր հարևանների օգնությամբ էր հետ մղել Միհրդատին։ Այդ հարևաններից մեկն, անկասկած, Ծոփքի արքան էր¹⁹, որը 100 տաղանդով պահանջել էր Ֆորնիզա ամրոցը²⁰։ Հղանալով Ծոփք ներխուժելու միտքը՝ Տիգրանը շահագրգռված էր թուլացնելու նրա դաշնակից Կապադոկիային։ Հասկանալի է, որ նա հաճույքով է ընդունում Գորդիոսի առաջարկը։ Սենատը վճռում է պաշտպանել Արիոբարդանեսին և հանձնարարում է Կոռնելիոս Սուլլային, որն այդ ժամանակ նշանակվել էր Կիլիկիայի պրետոր, Կապադոկիայի արքային ուղեկցել իր թագավորություն։ Սուլլայի գործը մեծաքանակ չէր, սակայն նա օգտվում էր դաշնակիցների ծառայություններից, որոնք իրենց հավատարմությամբ ու եռանդով օգնում են նրան մեծ թվով կապադոկիացիների և նրանց օգնության եկած էլ ավելի մեծ թվով հայերի ջարդելու, ինչպես նաև Գորդիոսին դուրս քշելու և Արիոբարդանեսին գահին վերահաստատելու գործում²¹։

Սուլլան պրետոր է եղել Հոմոի թվարկության 661 թվականին, այսինքն՝ մ.թ.ա. 92 թվականին։ Արիոբարդանեսի վերահաստատումը դահին հավանաբար վերաբերում է 91 թվականին²²։

Այդ ժամանակ է, որ սկիզբ են առնում քաղաքական հարաբերությունները Հոմոի և Պարթևստանի միջև։ Կասկածից վեր է, որ հենց Սուլլան էր, որ դիմել էր պարթևների օժանդակությանը, որպեսզի ապահովեր Կապադոկիայում Տիգրանի դեմ հակամարտությունում իր ունեցած հաջողությունը։ Իզոլը է Սուլլան փորձում համոզել, թե նախաձեռնությունը գալիս է պարթևներից։

Երբ նա գտնվում էր Եփրատի ափին, նրա մոտ եկավ պարթևաց թագավորի դեսպան Օրոբազոսը, որը հետամուտ էր Հոմոի բարեկամությանը։ Դեսպանը տեսակցություն խնդրեց՝ դաշնակցության ու բարեկամության վերաբերյալ բանակցություններ վարելու համար։ Այդ կապակցությամբ Սուլլան առիթը բաց չի թողել մեզ մի զավեշտական պատ-

* A p p i a n i. Mithr., 13. Նիկոմեդեսի դեսպանները Միհրդատի զորավարների հետ իրենց հանդիպման ընթացքում ակնարկում են, որ նա նույնիսկ խնամակալ կապ է հաստատել Հայի հետ։

** J u s t., XXXVIII, 3. Նույն պատմիչի բերած Միհրդատի ճառում վերջինս բողոքում է, որ Հոմոնացիներն իրեն մեղադրում են Գորդիոսի և Տիգրանի արարքների համար ("Imputari sibi, si qua Gordius aut Tigranes faciat")։

*** S t r a b o, XII, 2, 1.

**** Plutarchi vitae. Sulla, 5.

***** A p p i a n i. Mithr., 57. Միհրդատի հետ բանակցությունների ժամանակ Սուլլան հիշեցնում է, որ ինքը Արիոբարդանեսին վերահաստատել էր Կապադոկիայում։

մուծյուն ավանդելու: Հանդիպման ժամանակ հռոմեացի զորավարը երեք բազմոց էր նախապատրաստել իր, Արիոբարզանեսի և պարթևաց զեսպանի համար: Ընդունելով ընթացքում զորավարը բազմել էր կենտրոնում, իսկ կողքերին զեսպանն ու Կապպադովկիայի թագավորը: Պարթևների թագավորը դժգոհ մնալով այն բանից, որ զեսպանը պատվավոր տեղը զիջել էր հռոմեացուն, սպանել է տալիս Օրոբազոսին:

Կարևորն այն է, որ Միհրդատի և Տիգրանի քաղաքական մերձեցումը պատճառ հանդիսացավ, որպեսզի երկու խոշորագույն տերությունները՝ Հռոմն ու Պարթևստանը, անհրաժեշտ համարեին պայմանավորվել Հայաստանի և Պոնտոսի տարածքային հետագա ծավալումը կասեցնելու համար: Այսպիսով, դա հիմք դրեց մի քաղաքականության, որը պետք է դարերի խորքից գոյատևեր մինչև մեր օրերը, դառնար պարտավորեցնող մի դեղատոմս բոլոր ժամանակների քաղաքագետների համար:

Բացասական լուրջ հետևանքներով հղի այդ ակտը ստիպեց Տիգրանին ու Միհրդատին ավելի սերտացնել իրենց բարեկամությունը և կնքել քաղաքական դաշինք¹⁹:

Փոխադարձ համաձայնությամբ Միհրդատին էին անցնում «նվաճված քաղաքները, իսկ Տիգրանին՝ գերիները և ամբողջ ավարը»²⁰:

Կնքված դաշինքի հետևանքով Միհրդատը դուրս է քշում Բյութանիայի արքա Նիկոմեդեսին, որի տեղը հաստատում է նրա ախոյան Քրեստոս կոչեցյալ Սոկրատեսին²⁰: Հուսալով, այդ միջոցով իրեն ենթարկել Բյութանիան: Սա Միհրդատի մշտական քաղաքականությունն էր՝ կրակից շագանակներ հանել ուրիշների ձեռքերով: Գահընկեց թագավորը ապաստանում է Հռոմում: Հենց այդ ժամանակ երկու զորավարներ՝ Միթրատը և Բագոասը (միգրոցե²⁰ Տիգրանի հրամանով) զրավում են Կապպադովկիան և երկրորդ անգամ Արիոբարզանեսին վտարելով՝ կրկին գահ են բարձրացնում Արիարաթեսին²¹:

Հռոմը բռնում է վտարված թագավորների կողմը և պահանջում նրանց վերականգնել գահին: Այդ հրամանի կատարումը հանձնարարվում է Մանիոս Աքվիլիոսին և Մանլիոս Մալտինոսին²²: Վերջիններս հաջողությամբ են կատարում իրենց միսիան: Միհրդատը ենթարկվում է հոմեացիների պահանջին. «նա Կապպադովկիայից հետ կանչեց իր որդուն»

* P 1 u t., Sulla, 5.

** Այս պայմաններին առանձնապես չհավատալու պատճառներ կան: Ավելի ուշ Տիգրանը ասպատակեց Կապպադովկիան և Կիլիկիան՝ 12 քաղաքների բնակիչներին իր նոր մայրաքաղաքը՝ Վերաքնակեցնելու համար: Ինձ թվում է, որ 92 թ. կնքված պակտի այսպես կոչված պայմաններն ընդամենը ենթադրություններ են, որոնք հիմնվում են Տիգրանի հետագայում կատարած գործողությունների վրա:

*** Թ. Ռեյնակը կարծում է (Th. R e i n a c h. Mithridate Eupator roi de Pont, p. 115), թե այդ զորավարները հայեր էին: Ապպիանոսն այդ մասին ոչինչ չի հաղորդում և մենք նույնիսկ հաստատապես չգիտենք, թե պատմիչը ո՞ր արշավանքը նկատի ունի: Արդյո՞ք խոսքը Կապպադովկիա կատարած երկրորդ արշավանքի մասին է, որն, ինչպես ենթադրում է պատմիչը, տեղի է ունեցել 90 թ., թե՛ խոսքը 95 թ. տեղի ունեցած առաջին արշավանքի մասին է:

**** J u s t., XXXVIII, 3. Պոմպեոս Տրոգոսը տալիս է միայն Մանիոս Աքվիլիոսի անունը:

Արիորարզանեսի տեղն ազատելու համար և «Հռոմեացիներին հաճոյանալու համար սպանեց Քրեստոսին՝ Բյութանիայի արքային» :

Վերականգնված թագավորներից Հռոմեացիները պահանջում էին պատերազմ սկսել: Պատերազմելու համար միջոցներ հայթայթելու նպատակով Նիկոմեդեսը, Հռոմեացի զորավարների դրդմամբ, ներխուժում է Պոնտոս: Միհրդատը Պելոպոնեսին ուղարկում է Հռոմեացի զորավարների մոտ և բողոքում Նիկոմեդեսի վարքագծի դեմ: Հռոմեացիների պատասխանը չափազանց երկիմաստ էր: Ծարահատյալ Միհրդատը ներխուժում է Կապպադովկիա, վտարում Արիորարզանեսին և հաստատում այնտեղ իր որդի Արիարաթեսին^{*}:

Հռոմը չհանդուրժեց այս իրավիճակը և սկսվեց իսկական պատերազմը: Հռոմեական բանակն ուներ մոտ 150000 զինվոր: Հռոմեական ժողովրդի դաշնակից ու բարեկամ Նիկոմեդեսը հավաքագրեց 50000 հետևազորայիններ և 6000-ոց հեծելազոր: Միհրդատի բանակը կազմված էր 250000 հետևակայիններից և 40000 հեծյալներից: Փոքր Հայքը տրամադրել էր 10000 հեծյալ՝ Միհրդատի որդի Արկադիասի հրամանատարության ներքո (ես չեմ կարծում, թե նրան կարելի է նույնացնել Արիարաթեսի հետ): Այն փաստից, որ Փոքր Հայքի բանակը չի թվարկվում ընդհանուր զորքի մեջ, մենք կարող ենք հանգել այն հետևություն, որ այս երկիրն այդ ժամանակ կցված էր Կապպադովկիային¹: Սակայն ո՞ր է Կապպադովկիայի քանակակազմը: Դեռևս պետք է պարզել, թե ո՞ր թվականին է Փոքր Հայքն ընկել Միհրդատի տիրապետության տակ²:

Ի շարս Միհրդատի զորավարների, հիշատակում են նաև Հայ Նեմանեսին, որը մասնակցել է ճակատամարտին և որին նույնացնում են Միհրդատի կողմից Հռոմ ուղարկված դեսպանի հետ^{***}:

Պատերազմն ավարտվում է 84 թվականին, 73 թվականին վերսկսվելու համար:

Քանի դեռ Միհրդատը պատերազմում էր Հռոմի դեմ, Տիգրանը բազում անելիքներ ուներ Արևելյան ճակատում՝ Հռոմեացիների դաշնակից պարթևների դեմ: Հակառակ ոմանց պնդումների, պարթևներն այդ ժամանակ թույլ չէին: Տիգրանի ժամանակակիցը պարթևաց թագավոր Միհրդատն էր, որը ստացել էր «Մեծ» տիտղոսը (123–86)²²: Պարթևների քաղաքական դործունեությունը սկսվել է մ.թ.ա. III դարի կեսերից, սակայն նրանց հզորությունը իրական ժամանակաշրջանը համընկնում է Հայաստանում Արտաշեսյանների հարստության սկզբնավորման հետ: Ուստի, պարթևները և հայերը բեմահարթակ են դուրս եկել գրեթե միաժամանակ: Նրանց միջև խուլ թշնամանք գոյություն ուներ Սելևկյան ժառանգության համար: Միհրդատ Մեծի թագավորության ժամանակ կշեռքի նժարը թեքվում է պարթևների կողմը: Հաղթանակած թագավորը, որը գտնվում էր իր փառքի գագաթնակետին, առաջինը յուրացրեց Աքե-

* J u s t . XXXVIII, 5. Նաև A p p i a n i . Mithr., II.

** A p p i a n i . Mithr., 15.

*** Th . R e i n a c h , s . 122.

**** G a f f i . Bullettino della commissione archeologica commande di Roma, 1886, N403 (վերցված է Ռեյնակից՝ էջ 456).

մենյանների «արքայից արքա» տիտղոսը²²։ Հայոց թագավոր Տիգրանը վիճարկում է այդ տիտղոսը և այն խլում Միհրդատի հաջորդներից։ Գերիշխանության համար Տիգրանի մղած պայքարը և նրա վերջնական հաղթանակը կազմում են Արևելքի պատմության ամենափառահեղ էջերից մեկը։ Արգի պատմաբանները սխալվում են, չընդունելով նրա մեծությունը (ի դեպ, նրանք այս հարցում հետևում են անտիկ հեղինակներին, առանց մտահոգվելու սլատմությանը քննական մոտեցում ցուցաբերելու մասին)։ Կատարելապես ճիշտ է, որ «բոլոր սխալներից ամենավատը այն սխալն է, որը վերցված է ուրիշից»։ Հին հեղինակները որդեգրել են սահմանափակ և միևնույն ժամանակ ազգային կողմնակալությամբ տոգորված պատմական հայեցակետ)։ Տիգրանը չի վայելել պատմիչների բարյացակամությունը, ինչպես նրա դաշնակից Միհրդատը։ Միհրդատ Եվպատորը Հռոմի հակառակորդն էր և դա բավարար էր, որպեսզի պատմիչները նրան դարձնեին կենտրոնական գործող անձ, արեգակի պես մի րան, որի շուրջը պտտվում էին նրան ժամանակակից մնացած բոլոր գործող անձինք, որպես հասարակ մոլորակներ։

Փահ բարձրանալով Միհրդատից ավելի ուշ, Տիգրանն իրեն դրսևորեց որպես խոշոր աշխարհակալ և կարճ ժամանակահատվածում ստեղծեց Միհրդատի տերությունից առնվազն տասն անգամ ավելի մեծ կայսրություն, որը տարածվում էր Կովկասից մինչև Պաղեստին և Կապպադովկիայից մինչև Մեծ Մարաստան։ Հին պատմիչները, որոնք ավելի էին սիրում իրենց Պլատոնին, քան ճշմարտությունը, զարմանալի հնարամտություն են ցուցաբերել պատմական իրողությունը աղավաղելու և Տիգրանի աչքի ընկնող կերպարը աղճատելու համար։ Արգի պատմաբանները ոչ քննադատաբար են հետևել հին պատմիչներին։ Նրանք, ովքեր զբաղվել են Միհրդատի գործունեության ուսումնասիրությամբ, աշխատել են հայոց թագավորին ներկայացնել որպես հասարակ մի գործիք Միհրդատի ձեռքում։ Պոնտոսի թագավորը ձգտում է «ենելով իր շահերից օգտագործել Տիգրանին»՝ կամ «Տիգրանի շնորհիվ հաղթանակներ տանել»²³։ Տիգրանին որպես Պոնտոսի թագավորի կամակատար տեսնելու ցանկությունն այնքան է շեշտվում, որ պատմաբանները պատրաստ են նրան դատապարտելու իր սեփական ուղիով գնալու համար։ Այսպես, Տիգրանին և Միհրդատին «հարձակողական և պաշտպանական դաշինքով» միմյանց հետ կապելուց հետո, նրանք վրդովվում են, որ Հռոմի դեմ Միհրդատի վարած պատերազմի ընթացքում Տիգրանն իր պարտավորությունների փոխարեն «մտածում էր միայն իր երբեմնի նվաստացումների համար պարթևներից վրեժխնդիր լինելու մասին»²⁴։

Փաստորեն, նրանց կարծիքով, հայոց թագավորը պետք է իր երկիրը թողներ պարթևների ճիրաններում, Միհրդատին օգնության չտալով համար։ Ապա, այդ դեպքում ինչո՞ւ նրանք չեն դատապարտում Միհրդատին, որն անտեսելով իր պարտավորությունները, օգնության չէր

* Այս և հետագա երեք մեջբերումների թերթիկները թափված են։

** Նույն տեղում։

*** Նույն տեղում։

եկել Տիգրանին, որը միայնակ պայքարում էր պարթևների դեմ: Այս չէ՞ արդյոք իրերի տրամաբանությունը:

Տիգրանի և Միհրդատի կնքած պայմանագրի մանրամասները մեզ հայտնի չեն: Այնուհանդերձ, անկասկած է, որ այդ փաստաթուղթը բխում էր պայմանավորվող կողմերի ընդհանուր շահերից: Այն պահին, երբ Միհրդատը անհաջողություն կրելով, հույս ուներ, դաշինքի համաձայն, Տիգրանից օժանդակություն ստանալու, պարթևները, պարտություն կրելով Տիգրանից, իրենց հերթին հույս էին դնում Հռոմի վրա՝ կասեցնելու հայոց թագավորի առաջխաղացումը: Տիգրանի և Միհրդատի դաշինքը ուղղակի աղերս ուներ Հռոմի և Պարթևստանի մերձեցման հետ: Երկու թագավորները պետք է գործեին, մեկը Հռոմի, մյուսը՝ պարթևների դեմ: Այստեղից էլ նրանց դաշինքը, ինչպես նաև նրանց հակառակորդների հակադաշինքը: Միհրդատն անպայման կարիք ուներ ապահովելու իր արևելյան թիկունքը Հռոմի դեմ պատերազմելու համար: Իր կողմից Տիգրանն էլ, Պոնտոսի թագավորի հետ դաշինք կնքելուց հետո, կարող էր ազատորեն իր ուժերը չափել պարթևների հետ: Անշուշտ, այս դաշինքի առաջին անմիջական հետևանքներից մեկը Տիգրանի զորքերի ներխուժումն էր Կապպադովկիա, այնտեղ Գորդիոսին (այն անձնավորությունը, որը բանակցել էր Տիգրանի և Միհրդատի դաշինքի վերաբերյալ) հաստատելու համար: Դա, անկասկած, հոգուտ Միհրդատի կատարված քայլ էր: Բայց պակաս ճիշտ չէ նաև այն, որ Կապպադովկիայի հարցի ռազմական նման լուծումը պարտադրվում էր Տիգրանին իր սեփական քաղաքական շահերից ելնելով: Հայոց թագավորը նոր էր բռնակցել Ծոփքը իր թագավորությունը, որն ավանդական, բարեկամական կապեր ուներ Կապպադովկիայի հետ: Ժամանակին Կապպադովկիան, հակադրվելով Արտաշես թագավորի նվաճողական ծրագրերին, փրկել էր Ծոփքին: Ավելի ուշ Ծոփքը փոխարենը սատարել էր Արիարաթեսին՝ Միհրդատի դեմ նրա պայքարում: Ծոփքը հնարավոր կապպադովկիական վտանգից պաշտպանելու համար, հասկանալի է, որ Տիգրանին անհրաժեշտ էր Կապպադովկիայում վստահություն ներշնչող դաշնակից ունենալ: Այդպիսի մեկը Գորդիոսն էր, և Տիգրանը նրան վերահաստատեց Կապպադովկիայի գահին: Նա դեռևս այլ առիթներ կունենա այդ նույն պատճառով միջամտելու Կապպադովկիայի հարցին:

Տիգրանի հետ դաշինք կնքելուց հետո, Միհրդատը իր բավականին գրգռիչ վարքագծով պատերազմ հրահրեց Հռոմի դեմ¹: Դրա համար պատրվակ ծառայեցին Կապպադովկիայի և Բյութանիայի հարցերը: Մի քանի ամսվա ընթացքում հավանոտ աշխարհակալը իրեն ենթարկեց Փոքր Ասիայի մեծ մասը, Արշիպեղազը և Հունաստանը: Նա սին հաղթանակներ էր տոնում, երբ հռոմեական լեգեոնների գլուխն անցած Սուլլան ափ իջավ Ասիայում: Մ.թ.ա. 86 թ. երկու գլխավոր ճակատամարտերում՝ Բեովտիայում (Քերոնեայի մոտ) և Օրքոմենայում Միհրդատը պարտություն կրեց և ստիպված էր մ.թ.ա. 85 թ. ստորագրել Դարդանոսի հաշտության պայմանագիրը՝ հրաժարվելով իր բոլոր նվաճումներից: Խաղաղությունը շարունակվեց 12 տարի: Այդ ընթացքում Միհրդատի անդորը չվրդովվեց: Սակայն Հռոմն իր նկատառումներն ուներ և Դարդա-

նոսի հաշտության պայմանագիրը նրա կողմից չվավերացվեց: Մ. թ. ա. 73թ. Հռոմը վերսկսեց ռազմական գործողությունները Միհրդատի դեմ:

Միհրդատն էր, որ իր անխոհեմ քայլերով Հռոմին առաջնորդեց դեպի Հայաստանի սահմանները:

բ. ՏԻԳՐԱՆ ՄԵԾ

Տիգրան Մեծն իր արժանավայել տեղը պետք է զբաղեցնի Արևելքում երբևէ իշխած տիրակալների շարքում: Նա արժանացել է «Մեծ» տիտղոսին պատվավոր մի կոչման, որը պատմությունը հազվադեպ է շնորհում իր ընտրյալ ղեկավարներին:

Համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում Տիգրանին հաջողվեց ընդարձակածավալ մի տերություն ստեղծել, որը տարածվում էր Կովկասյան լեռնաշղթայից մինչև Պարսպտին և Կապպադովկիայից մինչև Մեծ Մարաստան: Պատմության մեջ առաջին անգամ Հայաստանը հաջողությամբ դուրս եկավ համաշխարհային պատմության առաջին շարքերը և իր կամքը պարտադրեց Արևելքի երկրներից շատերին:

Տիգրանն իրեն դրսևորեց որպես աշխարհակալ և լուսավորիչ: Նրա կատարած գործը պետք է ուսումնասիրվի և ներկայացվի առավել անաչառ և ավելի բարեխղճորեն, քան դա արվել է հին և լքված պատմաբանների կողմից, որոնք ավելի տոգորված են եղել հռոմեական հայրենասիրությամբ, քան պատմական ճշմարտության սիրով: Պատմական իրականությունը կեղծվել է հօգուտ Հռոմի փառքի, Տիգրանի աչքի ընկնող կերպարը աղճատվել է հօգուտ նրա ռազմական հակառակորդների վարկի: Տիգրանի պատվերով դրված պատմությունները մեզ չեն հասել: Այն ամենը, ինչ պատմում են հին պատմիչները, տեղեկություններ են, որ հաղորդել են ասիական ռազմարշավները ղեկավարած զորավարները: Ռազմի դաշտից զորավարների կողմից Հռոմի Սենատին ուղարկված զեկուլյցներն այնքան էլ արժանահավատ չեն, քանքան հավատ չեն նաև նրանց ուղեկցող հեղինակների շարադրանքները, քանզի դրանք չափազանց կողմնակալ են:

Արդի պատմաբանները հետևում են այդ զեկուլյցներին և պատմիչների շարադրանքներին առանց քննական մոտեցում դրսևորելու և կրկնում են այն բոլոր անհեթեթությունները, որ նրանք հաղորդել են Տիգրանի և Արևելյան իրադարձությունների վերաբերյալ: Եթե լսելու լինենք այդ պատմիչներին, ապա Տիգրանը՝ Արևելքի այդ ամենի տիրակալը, կատարյալ ոչնչություն էր, զուրկ ամեն տեսակի արժանիքներից և առաքինություններից: Որքան նրանք չափազանցում են հռոմեացի զորավարների արժանիքները, նույնքան էլ արժեզրկում են Հայ միապետի արքայական և մարդկային արժանիքները: Տիգրանի մասին հռոմեացիների գրած պատմությունները կասկածելի, կամ, առնվազն, ակնհայտորեն չափազանցված են թվում:

Երևակայական մանրամասները, ծիծաղաշարժ տեսարանները, որոնցով հարուստ են ստրկամիտ գրողների նկարագրությունները, կոչված են ցուցահանելու հաղթանակած հռոմեացիների իմաստնությունն ու ճարպկությունը, և ցուցադրելու նրանց պարտված հակառակորդների

ոչնչությունը: Իրականությունը, սակայն, ոչ մի կապ չունի նման հերյուրանքների հետ: Բոլոր այն դեպքերում, երբ հռոմեացիների հնարագիտությունը հակադրվում է նրանց հակառակորդների հիմարությանը, մենք կարող ենք վստահ լինել, որ գործ ունենք միտումնավոր կեղծիքի հետ, որը պաամական որևէ արժեք չի ներկայացնում:

Տրամաբանական զգոնությունն է միայն, որ մեզ հնարավորություն է ընձեռում հայ-հռոմեական հարաբերությունների մասին հին պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների վերաբերյալ քննական մոտեցում դրսևորել: Հակառակ դեպքում կղառնանք միտումնավորության ու կեղծիքի ակամա զոհ: Իսկ գա պակաս վտանգավոր չէ, քան ինքը կեղծիքը:

Ավարտելով Իտալիայի նվաճումը, Հռոմը ձեռնամուխ եղավ միջերկրածովյան ավազանում: Կարթագեն, Իսպանիա, Գալիա, Հունաստան, Փոքր Ասիա, Ասորիք և Եգիպտոս, իր գերիշխանությունը տարածելու գործին:

Փոքր Ասիայի թագավորություններն իրեն ենթարկելու համար Հռոմը կիրառում էր «Բաժանիր և տիրիր» քաղաքականությունը: Պապանելով և խրախուսելով տեղական դինաստիաների հակամարտությունները, նա խոչընդոտում էր այդ տարածքներում որևէ հզոր պետության ստեղծմանը: Տեղական դինաստիաներին գոտեցնելով միմյանց հետ՝ Հռոմը լուրջ դժվարությունների չհանդիպեց այդ թագավորությունները հարածուն կերպով կլանելու գործում: 146 թ. Մակեդոնիան և Հունաստանը համալրեցին հռոմեական պրովինցիաների թիվը: Քիչ անց՝ 133 թ. Պերդամի թագավորությունը նույնպես բռնակցվեց Հռոմին: Բյուլթանիան, Կապպադովկիան և Պոնտոսը մեկը մյուսի հետևից անկում ապրեցին: Կիլիկիան և Ասորիքը վերածվեցին հռոմեական պրովինցիաների⁶: Միջերկրական ծովի ողջ ավազանը պատկանում էր Հռոմին: Փոքր Ասիայի և Ասորիքի նվաճման համար մղվող պատերազմներով էր նշանավորվում Հռոմեական հանրապետության գոյության վերջին հարյուրամյակը: Կործանարար մի պատերազմ, որը լուրջ հետևանքներ ունեցավ թե՛ Հռոմի և թե՛ Արևելքի համար: Հռոմի հանրապետական վարչակարգի փլուզումը և միապետության հաղթանակը պետք է գիտվեն որպես Արևելյան աշխարհի հետ հպման հետևանք:

Պատմաբանները հաճախ իդեալականացնում են Ասիական պատերազմները, դրանց վերագրելով լուսավորչական նպատակներ: Այդ պատերազմները վարող զորավարները փառաբանվել են որպես առասպելական հերոսներ: Ասկայն բուն իրականությունը այդքան լուսավոր չէ, ինչպես այն ներկայացվում է ի հեճուկս հռոմեական հայրենասիրության:

Հանրապետությունն իր վերջին տարիներն էր ապրում: Նվաճումներն իրենց հետ բերում էին բարքերի փոփոխություններ և հարվածում էին անհատական ու հասարակական բարոյականությանը: Հին առաքինությունները նահանջում էին նյութական բարգավաճման առջև, որը դառնում էր անհրաժեշտ գործոն բոլոր նրանց համար, ովքեր հասարակական կյանքում հավակնում էին առաջնակարգ դեր կատարելու: Նոր բարքերը միայն սրում էին հասարակական հարաբերությունները: Սրվում էր

դասակարգային պայքարը պլեբեյների և ազնվականական օլիգարխիայի միջև:

Զինվորական ռեֆորմը, բանակը մատչելի դարձնելով բոլոր քաղաքացիների համար, չունենոր դասակարգի շահերին ծառայելու փոխարեն կործանարար մի գործիք դարձավ հավակնոտ մարդկանց ձեռքում: Աղքատության հետևանքով ստորին խավը զանգվածաբար բանակ էր գնում: Այսուհետև զինվորական ծառայությունը դարձավ մասնագիտություն: Յուրաքանչյուր ոք կարող էր ստեղծել վարձկանների բանակ, եթե ուներ դրա հնարավորությունը: Նախ և առաջ անհրաժեշտ էր կարողությունը դիզել՝ զինվորներ վարձելու հնարավորություն ունենալու և նրանցից համախոհների գործ կազմելու համար: Զորք, որը նվիրված կլիներ և առաջ կտաներ իրեն վարձած անձանց հասարակական հավակնությունները և նրանց կբարձրացներ հանրապետության քաղաքական կյանքի առաջին շարքերը:

Կարողությունը դիզելու համար չէր անտեսվում և ոչ մի միջոց. «Պատրաստ են,— դրում է պատմիչը,— ոտնահարել պատիվը, պատշաճությունը, աստվածային և մարդկային օրենքները, ազատվել հարգանքից և ամոթից»*: Գավառի կառավարչի պաշտոնը ամենաբաղձալիկ էր, դրա ընդհանուր նյութական օգուտների և այն հնարավորությունների պատճառով, որ այն տալիս էր կարողությունը դիզելու ցանկությունը մտքորված անձանց: Շատ հաճախ կարողությունը դիզելու համար դերադասում էին գնալ Արևելք: Արևելք էին գնում նաև զինվորական փառք վաստակելու համար՝ լինել դա իրական, թե երևակայական փառք, քանզի դա անհրաժեշտ նախապայման էր Հռոմում իշխանության գալու համար:

Ասիական պատերազմներն ավելի նման էին արկածախնդրության, քան կշռադատված ձեռնարկումների այն առումով, որ դրանք նախաձեռնում էին այնպիսի մարդիկ, որոնք առաջնորդվում էին իրենց անձնական շահերով: Այդպիսիներն ավելի շուտ մտահոգված էին անցողիկ փառք վաստակելու խնդրով, քան հասարակական ու պետական շահով: Ազգային թաղավորությունների գոյությունը ամենևին էլ չէր սպառնում Հռոմի մեծությանը, և նրանց ոչնչացումը նույնպես ոչինչ չավելացրեց նրա փառքին: Այդուհանդերձ, ազգային անկախության այդ փոքր կենտրոններն ոչնչացվեցին Հռոմի կողմից: Այն գորավարները, որոնք հեշտ հաղթանակներ էին տեսնում, սրեցին իրենց թուրն Արևելքում, որպեսզի հետագայում, բախտի քմահաճույքով, դրանով խոցեին հանրապետական վարչակարգի սիրտը:

Չափից ավելի փառաբանված և գովասանքներով ընդելուզված այդ անձինք ծայրահեղ չարագուշակ դեր խաղացին մեռնող հանրապե-

* Հատկանշական է հատկապես Գայոս Սալուստիոս Կրիսպոսի օրինակը: Նա ծնվել է Հռոմի թվականության 657 թվականին, այսինքն՝ մ.թ.ա. 87 թվականին: 59 թ. դարձել է քվեստոր, 52-ին՝ տրիբուն և հեռացվել ծերակույտից: 47 թ. դարձել է պրետոր, իսկ 46-ին՝ նշանակվել Աֆրիկա նովայի պրովինսու: Գրեթե անակացած հեռանալով Հռոմից, նա վերադառնում է իր հպատակներից թալանած կարողությամբ: Կաշառակերության համար մեղադրվելով, նա արդարացվում է իր մշտական խնամակալ Կեսարի ջանքերով: Պալատի-նում գեղեցիկ այգիներով շրջապատված մի շքեղ պալատ է կառուցում, ուր և ապրում է ճոխության և զեխության մեջ և այդ պալատում էլ մահանում է 51 տարեկան հասակում (մ.թ.ա. 36թ.):

տուության դրամայում: Մարիուսի²⁷ սկիզբ առնող բռնապետների շարքի յուրաքանչյուր հաջորդը իր հերթին նպաստեց դարավոր վարչակարգի անկմանը: Եթե պեթեյ Մարիուսը և պատրիկ Սուլլան իրենց դասակարգերի շահերին նվիրված կուսակցությունների առաջնորդներ լինելու պատիվն ունեին, ապա նրանց հաջորդները՝ Պոմպեոսը, Կրասոսը, Կեսարը, Անտոնիոսը, Օկտավիանոսը անտեսում էին ինչպես պետության, այնպես էլ ցանկացած կուսակցության շահերը: Նրանց առաջնորդող միակ կիրքը իշխանատենչությունն էր: Նրանց պակասում էր ոչ թե գերագույն իշխանությունը զավթելու ցանկությունը, այլ վճռական գործողությունների դիմելու խիզախությունն ու հաստատակամությունը:

Այսպիսով, նրանք համաձայնության եկան և միավորեցին իրենց ուժերը ու եռապետության անվան տակ դաշինքի պես մի բան կնքեցին: Երեք աստղերից՝ Պոմպեոսից, Կեսարից և Կրասոսից, կազմված առաջին եռապետությունը ստեղծվելուն պես քանդվեց՝ պարթևների դեմ ձեռնարկած արկածախնդրական արշավանքում Կրասոսի սպանվելու հետևանքով: Պոմպեոսը զոհ գնաց Կեսարի հետ մրցակցությանը, իսկ վերջինս էլ սպանվեց մահամերձ հին վարչակարգի վերջին ազնիվ դեմքերից մեկի՝ Կասիոսի²⁸ կողմից:

Օկտավիանոսը և Անտոնիոսը մեկը Կեսարի զարմիկը, մյուսը նրա զորականներից, երրորդ մի անձնավորության՝ Լեպիդոսի հետ 43 թվականին կազմեցին երկրորդ եռապետությունը: Երեք ախոյանների միջև շուտով քաղաքացիական պատերազմ սկսվեց: Այն ավարտվեց 31 թվականին Ակցիումի ճակատամարտով և հանգեցրեց Հռոմում միապետական կարգերի հաստատմանը: Դարավոր վարչակարգը անկում ապրեց և Օկտավիանոսը հիմնադրեց նոր կայսրություն՝ նմանակելով Արևելքի մեծ կայսրություններին: Հենց սա էր Ասիական պատերազմների ընթացքում Արևելքի հետ Հռոմի շփումների անմիջական արդյունքը: Հռոմի արևելյան այս քաղաքականության դեմ էր, որ իր կարծեցյալ դաշնակցից՝ Միհրդատից նենգված, հաստատակամորեն պայքար էր մղում ժամանակի Արևելքի մեծագույն դեմքը՝ Տիգրան Մեծը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ատտալոս III (139–133 թթ.):
2. Արիստոնիկոս (Եվմենես III, 133–129 թթ.): Իրականում սա Եվմենես II-ի (197–160) ապօրինածին որդին էր:
3. Միհրդատ V Էվերգետես (150–121 թթ.):
4. Արիարաթես V Բարեպաշտ Փիլոպատոր (163–130 թթ.):
5. Արիարաթես VI Եպիփանես Փիլոպատոր (120–111 թթ.):
6. Միհրդատ VI Եվպատոր (121–63, փաստական՝ 111 թվականից):
7. Գորդիոս–փոյուզացի մեծատոհմիկ, Միհրդատ Եվպատորի խորհրդականը: Ընդամիջումներով՝ Կապադոկիայի թագավոր:
8. Նիկոմեդես III Էվերգետես (127–94 թթ.):
9. Արիարաթես VII Փիլոմետոր (111–100 թթ.):
10. Այսինքն՝ Լաոդիկեն:

11. Արիարաթես Բարեպաշտ Փիլոպատոր (100–88 թթ.): Հետաքրքիր է, որ Միհրդատ Եվպատորի որդուն ներկայացրեցին որպես տեղական արքայատան շառավիղ:
12. Ապստամբությունը տեղի է ունեցել 96–95 թվականներին:
13. Արիարաթես VIII (96 թ.)՝ Արիարաթես VI Եպիփանեսի կրտսեր որդին, Արիարաթես VII Փիլոմետորի եղբայրը:
14. Խոսքը Արիարաթես VI Եպիփանեսի մասին է:
15. Արիարաթես V Փիլոպատորը զոհվել է մ.թ.ա. 130 թվականին, հետևաբար 100 թ. նրա որդին կարող էր լինել ոչ պակաս, քան 30 տարեկան, իսկ Արիարաթես Բարեպաշտը, ինչպես հայտնի է, ընդամենը ութ տարեկան էր: Ինչպես է Գորդիոսը փորձել լուծել այս հանելուկը, մնում է անհայտ: Կեղծիքն այնքան ըացահայտ էր, որ Սենատը անմիջապես մերժեց այն:
16. Արիորարզանես I Հռոմեասեր (95–62 թթ.):
17. Ն. Ազոնցը անտեսել է այն հանգամանքը, որ Արիորարզանես I-ը թեև հռչակվել էր Կապադոկիայի թագավոր, սակայն երկրի տարածքի մի մասը շարունակում էր մնալ Պոնտոսի գերիշխանության ներքո, ուր դեռևս թագավորում էր Միհրդատ Եվպատորի երիտասարդ որդին (մինչև 88 թվականը):
18. Այդ ժամանակ Ծովքի արքան Արտանես Զարեհյանն էր:
19. Տողատակի ծանոթագրությունում (տե՛ս էջ 282) Ն. Ազոնցը պայմանագրի կնքման տարեթիվ է համարում 92 թվականը: Նորագույն գրականության մեջ նշվում է 94 թվականը:
20. Բրեստոս Սոկրատես–Նիկոմեդես IV-ի կրտսեր եղբայրն ու ախոյանը: Բյութանիայի թագավոր (94–91 թթ.):
21. Ըստ նորագույն ուսումնասիրությունների, Փոքր Հայքը Պոնտոսի տիրապետությանն է ենթարկվել մ.թ.ա. 112 թվականից:
22. Իրականում թագավորել է մինչև 87 թվականը:
23. Միհրդատ II Մեծը «արքայից արքա» սկսեց հորջորջվել 110 թվականից:
24. Նկատի ունի Միհրդատյան առաջին պատերազմը (89–84 թթ.):
25. Իրականում դա տեղի է ունեցել մ.թ.ա. 148 թվականին:
26. Պերգամը պրովինցիայի է վերածվել մոտ մ.թ.ա. 129 թ., Կիլիկիան՝ 92 թ., Պոնտոսը և Բյութանիան՝ 74–64 թթ., Սիրիան՝ 63 թ., իսկ Կապադոկիան՝ մ.թ. 17 թվականին:
27. Գայոս Մարիուս (157–86 թթ.) – հռոմեական պետական և քաղաքական գործիչ, Սուլլայի քաղաքական հակառակորդը:
28. Գայոս Կասիոս Լոնգինոս (?–42 թ.) – հռոմեական ռազմական և քաղաքական գործիչ, Կրասոսի պարթևական արշավանքի մասնակից, պոմպեոսական: